

ВІДГУК
офіційного опонента
про дисертацію Полозової Олени Олександрівни
„Складні сполучникові речення асиметричної будови
в сучасній українській мові”,
подану до спеціалізованої вченої ради К 64.053.05
у Харківському національному педагогічному університеті
імені Г. С. Сковороди
на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук
(спеціальність 10.02.01 – українська мова)

Плідність синтаксичних студій останніх десятиліть у їх налаштованості на всебічне пізнання складної природи різнорангових одиниць багато в чому „завдячує” особливому погляду на речення, виробленому в працях, які сприймаємо нині як класичні. Ідеться про розуміння речення як багатоаспектного явища, що його комплексний опис передбачає аналіз як типових (симетричних), так і нетипових конструкцій, форма і зміст яких не корелюють симетрично. Дослідження О. О. Полозової долучається до ґрунтовних синтаксичних студій, побудованих на концепції антропоцентризму, вченні про системність / асистемність мовних фактів (Ш. Баллі, А. Вежбицька, І. Р. Вихованець, В. Г. Гак, К. Г. Городенська, О. Єсперсен, С. О. Карцевський, Є. Курилович, С. В. Ломакович, М. І. Степаненко, Л. В. Шитик та ін.) і на теоретичних засадах структурно-семантичного напрямку (І. Р. Вихованець, Н. В. Гуйванюк, А. П. Загнітко, Р. О. Христіанінова та ін.), оскільки воно сконцентроване, без перебільшення, на найскладнішій у сучасному мовознавстві загалом і в лінгвоукраїністиці зокрема проблемі – з’ясуванні статусу складних сполучникових речень асиметричної будови.

Актуальність теми дисертації зумовлена насамперед складною організацією самого синтаксичного ладу мови, суб’єктивністю дослідників до витлумачення співвідношень форми та змісту синтаксичних одиниць, особливостей застосування базових принципів асиметрії до складних речень як феноменів, загальноновизнаної формальної та семантичної диференціації яких, незважаючи на давню традицію, й досі немає. Труднощі здійснення такої класифікації стосуються кількох моментів, найголовнішим з яких є розуміння того, що мовленнєві реалізації інваріантних граматичних значень складносурядних і складнопідрядних речень можуть суттєво різнитися, тоді як їхні конститутивні мовні ознаки залишаються без змін.

У цьому плані дисертаційне дослідження Полозової О. О., підготовлене в межах реалізації наукової програми „Сучасна українська мова: когнітивний і прагматичний аспекти дослідження” і погоджене з профілем планів науково-дослідної роботи кафедри української мови філологічного факультету Харківського

національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, надзвичайно важливе та ґрунтується на принципах функційної граматики української мови, теоретичні засади якої розробили вчені Інституту української мови НАН України.

Рецензоване дослідження помітно відрізняється з-поміж праць, присвячених вивченню синтаксису складного речення, оскільки:

1) є вдалою спробою випрацювання теоретичної підоснови щодо формально-змістової асиметрії складних речень, поява якої „зумовлена не браком засобів вираження чи недосконалістю людської пам'яті, а особливістю плану змісту – його невичерпністю, гнучкістю” [Гак В. Г. Фразеологические единицы в свете асимметрии языкового знака / В. Г. Гак // Труды Самаркандского государственного университета им. А. Навои. – Самарканд, 1976. – Вып. 277. – С. 7], а з іншого боку, – обмеженістю формальних ресурсів синтаксичної системи;

2) умотивовує лінгвальний статус складного сполучникового речення асиметричної будови як двопродикативного комунікативно орієнтованого мовного знака (сс. 51; 295), що постає як периферійна синтаксична одиниця на тлі симетричних (ядерних) складних речень (с. 203);

3) установлює характер співвідношень відповідності / невідповідності структурної схеми (або: „схемної семантики”, „граматичного значення” – с. 31) конкретного різновиду реченнєвих одиниць і пропозитивного значення предикативних частин складного сполучникового речення, що реалізується в ньому під впливом низки мовних чинників: лексико-семантичного й лексико-граматичного наповнення предикативної частини, їхніх таксисних характеристик, особливостей засобів зв'язку, специфіки предикатів, пресупозиції, комунікативної перспективи тощо;

4) уточнює специфіку й місце деяких типів складних сполучникових речень у структурно-семантичній класифікації через урахування феномену кількісної асиметрії, а також за розмежування диктумної та модусної інформації, що може структуруватися тим чи тим засобом зв'язку як центром структурної схеми реченнєвої одиниці (зокрема, конструкції зі сполучниками *a to, тобто* зараховано лише до складносурядних, а зі сполучниками *якщо... то* – до суто складнопідрядних зі специфічною функцією метатекстової організації комунікації);

5) з'ясовує репертуар засобів сурядного та підрядного синтаксичних зв'язків, що зумовлюють гнучкість синтаксичної форми та її здатність розвиватися до певних меж для вираження актуальних для мовця смислів;

б) виконане на широкому фактичному матеріалі (картотека складних речень із якісною та кількісною формально-змістовою асиметрією нараховує 3000 одиниць).

Ефективнішої реалізації мети й завдань роботи послужила **структура дисертації**. Дослідження О. О. Полозової має загальний обсяг – 238 с. (з них

207 с. – обсяг текстової частини) і складається зі *вступу* (сс. 4–9), чотирьох основних розділів і висновків до них (розділ 1 „*Теоретичні засади дослідження формально-змістової асиметрії складних сполучникових речень*” (сс. 10–52); розділ 2 „*Якісна формально-змістова асиметрія на рівні складносурядного речення*” (сс. 53–96); розділ 3 „*Якісна формально-змістова асиметрія на рівні складнопідрядного речення*” (сс. 97–158); розділ 4 „*Кількісна асиметрія в системі складного сполучникового речення*” (сс. 159–204); загальних висновків (сс. 205–207); списку використаної літератури (сс. 208–238).

Робота про формально-змістову асиметрію спирається на праці В. Г. Гака, А. П. Загнітка, Т. А. Колосової, С. В. Ломакович, С. О. Шувалової та виконана на ґрунті граматичної категоризації, що дає змогу систематизувати мовні явища, відтворити синтаксичний лад мови як цілісну систему, а її параметри, урахувавши спрямованість усіх категорійних величин на реалізацію найважливіших функцій мови – комунікативної та когнітивної.

У центрі дисертаційного дослідження перебуває складне сполучникове речення асиметричної будови, специфіку якого автор з’ясувала з опертям на лінгвальні механізми та мовні й позамовні чинники актуалізації формально-змістової асиметрії, а також спорадично звертаючись до аналізу й опису когнітивних механізмів і понять лінгвопрагматики (напр., „мовленнєвий акт”, „локуція”, „іллокуція”, „перлокуція”, „модусний компонент”, „регістр комунікації” тощо).

Для комплексного опису семантико-синтаксичної організації названих вище речень О. О. Полозова *вперше* на матеріалі сучасної української мови:

- комплексно схарактеризувала асиметрію складних сполучникових речень, що доповнює уявлення про системність синтаксичного ладу української мови як засобу вербалізації цілісного концептуального простору мовної спільноти;

- установила діапазон можливих видозмін семантики певного типу складних сполучникових речень, який „центрується в околі інваріантного (ядерного) граматичного значення форми, реалізуючи її парадигматичний потенціал” (с. 205) та преференційні значення (сс. 75–75; 121–123; 133);

- умотивувала таксономію формально-змістової асиметрії на рівні складних сполучникових речень, що репрезентує **якісну асиметрію** (якщо в семантичній структурі складних сполучникових речень спостережено ускладнення ядерного для них відношення через актуалізацію інших значень, найчастіше за збереження конститутивних формальних ознак відповідного типу складних речень) та **кількісну** (наявна в *імпліцитних складних сполучникових реченнях* – протиставних, умовних і порівняльних, семантика яких корелює зі змістом, характерним для багатоконпонентних конструкцій; а також у семантично співвіднесених із простими реченнями *фокусно-експліцитних* – складносурядних (розділових, зіставно-протиставних і пояснювальних) і

складнопідрядних конструкціях (займенниково-співвідносних, умовних і відповідності);

- простежила механізм актуалізації тих семантико-синтаксичних відношень у якісно асиметричних складносурядних і складнопідрядних реченнях, що мають власні форми вираження в синтаксичній системі, додаткову дистрибуцію граматичних форм одних типів речень ядерними відношеннями інших типів речень;

- зосередила особливу увагу на розв'язанні проблеми кількісної асиметрії складних сполучникових речень, оскільки в синтаксичних описах їх потрактовано непослідовно, без акценту на особливостях форми, змісту й на дериваційну природу, як перехідні (сурядно-підрядні й підрядно-сурядні) типи речень.

Отже, для дисертації Олени Олександрівни Полозової характерний **високий ступінь новизни**, що забезпечена низкою чинників і передусім пов'язана з *новаторською концепцією*, яка полягає в науковому обґрунтуванні теоретичних засад вивчення складних сполучникових речень асиметричної будови, у визначенні їх місця в сучасній українській класиології та описі структурних моделей, типових значень і функційно-прагматичного ресурсу.

Авторська концепція роботи зrealізована через **мету і завдання**. Зокрема, унаслідок дослідження проаналізовано й узагальнено комплекс теоретичних питань структурно-семантичного синтаксису, пов'язаних із вивченням формально-змістової асиметрії складних сполучникових речень. Доведено, що екстралінгвальними чинниками формування асиметрії є: *здатність мовця* до фреймового сприйняття складних ситуацій дійсності, до абстрагування, рефлексії своєї комунікативно-породжувальної діяльності в умовах комунікативної визначеності; *нездатність комуніканта* до швидкого встановлення логічних зв'язків між дискретними ситуаціями дійсності й до однозначної їх ідентифікації в умовах спонтанної комунікації або за перепон у сприйнятті інформації.

Заслугове всілякого схвалення те, що дисертантка взяла до уваги причини активності значної кількості асиметричних конструкцій якісного та кількісного різновидів, із-поміж яких: взаємозалежність комунікативних актів і ситуацій (осуду, попередження, напучування тощо), жанрів (дискусія, виступ, сварка, спілкування з дитиною) і дискурсів (регламентований, розмовно-побутовий та ін.). Отже, авторська апробація лінгвокогнітивних і лінгвопрагматичних наукових парадигм викристалізувала цілісне бачення підсистеми складних сполучникових речень у синтаксичному ладі української мови.

У дисертації здобуто окремі **результати теоретичного характеру**, що суттєво доповнює теорію української лінгвістики інтерпретаціями функційно важливого матеріалу, поглиблює синтаксичну теорію в царині складного речення, зокрема: а) дисертантка *з'ясувала зміст понять „симетрія”* (упорядкованість, регулярність, однотипність предметів і явищ дійсності) та *„асиметрія”*

(різноманітність порушень упорядкованості, регулярності, однотипності й рівноваги між змістом і формою мовної одиниці), які є феноменами специфічної діяльності людського духу (сс. 10–11); б) *подала* *дефініцію складних сполучникових речень в аспекті діалектичної єдності форми і змісту* (с. 10 і далі); в) *обґрунтувала значущість категорій пропозиції* (сс. 28–29), зокрема: диктумної (співвідносить повідомлюване з певною реальною ситуацією, станом речей), модусної (відбиває рефлексії, суб'єктивне ставлення мовця до події, про яку йдеться в диктумній пропозиції) та логічної (відображає інтелектуальну діяльність людини, яка встановлює певний логічний зв'язок між ситуаціями дійсності); в) *утвердила терміни „квазіпропозиція”*, що фіксує варіантність бачення однієї денотативної ситуації в предикативній частині (с. 190); *„фокусно-експліцитні складні сполучникові речення”*, про які йшлося вище, і *„пресупозитивна фокусна позиція мовця”*, на тлі якої увиразнюється бажаний прагматично релевантний зміст (с. 203); г) заслуговує підтримки *висновок авторки про репертуар додаткових значень до основної семантики*, які самі по собі є базовими для певних типів і розрядів складних сполучникових речень, і в такий спосіб виформовують уявлення як про внутрішньо-, так і міжрівневу взаємодію різних типів речень.

Висновкові положення, безперечно, поглиблюють відомості як про *синхронну* формально-змістову асиметрію в системі складних сполучникових речень неускладненої будови, так і про пізнавальні мотиви семантичних модифікацій конструкцій, їх актуалізацію в різних мовленнєвих актах.

Дисертація Полозової О. О. – перше в українському мовознавстві цілісне і комплексне монографічне дослідження складних сполучникових асиметричних конструкцій – матиме широке **практичне використання**: а) висновки наукової студії знайдуть застосування у вищій школі – під час викладання загальних мовознавчих курсів – морфології та синтаксису, спецкурсів і спецсеминарів з основ і проблематики когнітивного синтаксису й лінгвопрагматики, а також б) для написання підручників і посібників із граматики української мови та інших слов'янських мов, укладання граматичних словників; в) праця сприятиме поглибленому вивченню лінгвальної природи складних сполучникових речень сучасної української мови з формально-змістовою асиметрією якісного та кількісного різновидів.

Наукові положення, висновки дисертації **належно обґрунтовані**, унаочненням чого є: 1) широкий фактичний матеріал різних мовних рівнів, що служив базою для аналізу й висновків; 2) вдало застосовано *методи дослідження*: загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення, класифікація) і спеціальні (описовий, трансформаційного, опозиційного та контекстного аналізів); 3) різноаспектний аналіз джерельного матеріалу, почерпнутого з писемних текстів різних стилів, а також спостережень над усними дискурсивними практиками; 4) належне наукове підґрунтя – достатній обсяг використаної літератури –

312 праць українських та зарубіжних учених. На загал відзначимо вміння авторки стисло та прозоро викладати й узагальнювати зміст наукових концепцій інших дослідників і виходити на власні концептуальні позиції.

Загалом позитивно оцінюючи дослідження О. О. Полозової, вважаємо за доцільне висловити й окремі зауваження, що мають здебільшого рекомендаційний або дискусійний характер:

1. На нашу думку, необхідно уточнити визначення складних сполучникових речень асиметричної будови (див. сс. 51; 93, 205) з огляду на особливості відкритої структури складносурядних речень, які, будучи не лише „двопредикативними комунікативно орієнтованими мовними знаками”, залишаються в підкласі семантично елементарних.

2. Не зовсім чіткими, як на нас, є критерії розмежування якісної та кількісної формально-змістової асиметрії в складносурядних пояснювальних конструкціях. Наприклад, речення *Сьогодні студенти-першокурсники висадили на честь свята саджанці лип, **тобто** [= так що] скоро в нашому місті буде парк* („Україна молода” 14.02.2012) кваліфіковано як „якісна асиметрія”, за якої „пояснювальна конструкція ускладнена наслідковою семантикою, через те що перший компонент речення повідомляє про подію, що спричиняє логічний висновок або наслідок, вербалізований у другій предикативній частині” (с. 80). На противагу речення *Іван побудував уже свій будинок, **тобто** в нього є власний дім* уналежнено до пояснювальної конструкції, що є „яскравим репрезентантом саме кількісної асиметрії в межах сурядного класу” (сс. 192–193). Постає питання: чому предикат предикатів *тобто* в цьому разі нівелює наслідковий відтінок семантики (пор.: *...тобто [=так що] в нього є власний дім*)? Зауважимо: подекуди варто було навести ширший контекст для несуперечливого потрактування семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами складних речень, наприклад для увиразнення допустового відтінку в пояснювальному реченні з усного мовлення *Та він он лежить читає книжку, **тобто** ніколи не дочитає її до кінця* (с. 80).

3. Дисертації, з нашого погляду, бракує окремого підрозділу, у якому автор обґрунтувала б вибір напряму дослідження, виклала загальну методiku його проведення, навела методи й методики розв’язання завдань та їх порівняльні оцінки. Хоч ця інформація лаконічно представлена у „Вступі”, необхідно, вважаємо, докладніше поінформувати охочих про базові принципи, методологію та методiku вивчення складних сполучникових речень асиметричної будови в сучасній українській мові.

4. Варто під час захисту також кількісно і якісно уточнити *джерельну базу дослідження*, оскільки відповідний список не вміщено в дисертації. Деякі констатації на зразок „з усн. мовл.” (напр., сс. 78, 79, 166 тощо), „із телепередачі” (напр., с. 177), „з підруч.” (напр., с. 69) не можуть бути кваліфіковані як науково достатні.

Висловлені міркування, побажання та окремі зауваги, спричинені нашим баченням проблеми, не стосуються концептуальних засад кваліфікаційної роботи. Уважаємо, що рецензоване дослідження виконане на належному науково-теоретичному рівні, має вагому новизну, вартісне теоретичне і практичне значення.

Дисертація відзначається достатнім рівнем апробації (виголошено 7 доповідей на міжнародних конгресах і конференціях; надруковано 9 праць, 5 із них – у фахових наукових виданнях, затверджених ДАК МОН України, одна – у міжнародному науковому виданні).

Основні положення належним чином викладено й в авторефераті дисертації, оформлення якого відповідає чинним вимогам, а зміст – ідентичний дисертації.

Дисертаційне дослідження „Складні сполучникові речення асиметричної будови в сучасній українській мові” відповідає вимогам п. 9 „Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань”, є завершеною працею, у якій отримано нові науково обґрунтовані теоретичні результати, що є суттєвими для розвитку структурно-семантичного синтаксису української мови, а його автор – Полозова Олена Олександрівна – заслуговує присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Офіційний опонент:

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри сучасної української мови
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

О. В. Кульбабська

Підпис Кульбабської О. В. засвідчую
Начальник відділу кадрів Чернівецького
національного університету
імені Юрія Федьковича
О. В. Кульбабська
05 2007 р.

